

Яскал Л. М.

УМОВИ ПРОЦЕСУ СОЦІАЛІЗАЦІЇ ДІТЕЙ ІЗ ФУНКЦІОНАЛЬНИМИ ОБМЕЖЕННЯМИ, ВИХОВАНЦІВ РЕЗИДЕНТНИХ УСТАНОВ

Статтю присвячено проблемам соціалізації дітей із функціональними обмеженнями, які виховуються в резидентних установах. Вона містить результати соціологічного дослідження, метою якого було формування індикаторів процесу соціалізації та виявлення його стану в спеціалізованих школах-інтернатах.

Українське суспільство проходить етап трансформації. Ефективність соціалізації індивідів визначає якість народонаселення країни, а інтеграція ціннісних стандартів впливає на динаміку соціальних систем. Перебіг процесу соціалізації осіб із функціональними обмеженнями відрізняється від того, як він проходить в індивідів без функціональних обмежень. В Україні сформувалася така система інтеграції дітей з функціональними обмеженнями в суспільство, основу якої сформували резидентні інституції. Водночас такий підхід до соціалізації даної соціальної категорії вимагає аналізу.

Питання інтеграції дітей з функціональними обмеженнями розглядалося в резидентних установах переважно в рамках трудової реабілітації і підготовки до професійної діяльності. У зв'язку з цим варто згадати прізвища таких дослідників, як А. М. Висоцька [1], І. П. Волкова [2], В. Б. Таршис [3], Т. Цуйк [4], Н. Д. Ярмачен-

ко [5]. Інші аспекти соціалізації розглядали В. І. Бондар [6], Н. П. Кравець [7], Л. А. Серова [8] та ін. Комплексне вивчення процесу соціалізації дітей з функціональними обмеженнями в резидентних установах не здійснювалося.

Тема запропонованого до розгляду дослідження зумовлена проблематикою науково-дослідницької роботи відділу соціальної роботи Українського інституту соціальних досліджень «Приймні сім'ї для дітей-сиріт з функціональними обмеженнями» (№ 01-ІСД-2001 від 12.01.2001 р.) в рамках проекту «Трансформація державної системи інститутів піклування про дитину та розвиток сімейної моделі опікунства як позитивної альтернативи інституційній системі утримання та виховання дітей». Шляхом застосування методу експертного опитування в межах якісного підходу протягом березня - травня 2001 року було з'ясовано основні чинники та рівень забезпечення якості процесу соціалізації дітей з

функціональними обмеженнями в резидентних установах; здійснено комплексну оцінку зовнішніх та внутрішніх факторів соціалізації у резидентних установах у їх взаємозв'язку; виявлено найбільш суттєві, складні аспекти питання, що вивчається; здійснено опис проблем соціалізації в резидентних установах, які вимагають змін.

Під час дослідження було проведено інтерв'ю із 19 експертами, котрі є працівниками спеціалізованих шкіл-інтернатів м. Києва, а саме із 6 експертами школи-інтернату для дівчат із психоневрологічними розладами (діагноз - олігофренія другого ступеня імбецильності зі стійкою соціальною дезадаптацією); 6 працівниками школи-інтернату № 9 для дітей із вадами слуху; 2 респондентами школи-інтернату № 11 для слабозорих дітей; 3 працівниками школи-інтернату № 5 для сліпих; 2 респондентами школи-інтернату № 7 для дітей з важкими розладами мови. Основним методом визначення розміру вибірки був метод «теоретичної насиченості», а також вибір інформантів відбувся за критерієм доступності. Вибірка формувалася виходячи із пошуку можливостей отримати інформацію від різних спеціалістів, щоб сформувані якнайбільшу кількість емпіричних індикаторів процесу соціалізації та якнайповніше розкрити явище соціалізації дітей з функціональними обмеженнями, вихованців резидентних установ.

У ході дослідження було отримано такі емпіричні індикатори процесу соціалізації дітей з функціональними обмеженнями, вихованців резидентних установ, як навчально-виховна робота, професійна підготовка, навички встановлення соціальних зв'язків, соціальні навички, правова соціалізація. Оцінка стану соціального об'єкта здійснювалася за допомогою низки показників у межах кожного індикатора.

Результати дослідження мають прикладний характер. Вони можуть бути використані соціальними службами та соціальними працівниками, які надають послуги дітям та повнолітнім особам з функціональними обмеженнями, що виховувалися в резидентних установах; прийомними батьками, котрі взяли на виховання дитину з функціональними обмеженнями, вихованця резидентної установи; державними виконавчими та законодавчими органами, які відповідають за соціальний захист дітей та законодавче забезпечення функціонування резидентних закладів.

У дослідженні використовується низка термінів, які були визначені таким чином.

Дитина з функціональними обмеженнями —

особа до 18 років зі стійким розладом функцій організму, зумовленим захворюванням, травмуванням, вродженими ушкодженнями, що призводить до обмеження життєдіяльності, до потреби в соціальній допомозі та захисті. Українське законодавство визначає її як дитину-інваліда. З метою усунення стигматизації, котра виникає внаслідок використання інституційно закріпленого терміна, вживаємо таке визначення, як дитина з функціональними обмеженнями.

Резидентна установа — державна навчальна установа закритого типу, метою функціонування якої є надання особам з функціональними обмеженнями умов для розвитку їхніх фізичних, психічних можливостей, для адаптації в соціальному середовищі, підготовки до трудової діяльності, набуття навичок самообслуговування і підготовки їх до сімейного життя. Українське законодавство визначає таку навчальну установу як спеціалізовану школу-інтернат. Зважаючи на те що головною метою дослідження є вивчення впливу на процес соціалізації дітей з функціональними обмеженнями організаційної культури, характерної саме для закладу закритого типу, визначення спеціалізованої школи-інтернату як резидентної установи є більш доцільним.

Соціалізація в резидентних установах - процес входження індивіда, дитини з функціональними обмеженнями, вихованця резидентного закладу, в соціум, детермінований характером життєдіяльності резидентної установи як соціальної системи.

Результати дослідження свідчать, що за тривалий час існування резидентних установ було напрацьовано як сегрегаційний, так і позитивний соціалізаційний досвід дітей з функціональними обмеженнями як соціальної групи, який не варто відкидати в умовах трансформації суспільства. Наявні в установах умови для навчання та виховання є додатковим опосередкованим фактором соціалізації, оскільки він впливає на перебіг даного процесу та його якість. У резидентних закладах створено і переважно збереглися умови для навчання, як одного з факторів соціалізації. Водночас цей процес потребує втручання для попередження тенденції уніфікації навчальних програм із програмами загальноосвітніх шкіл та відповідно погіршення навчально-методичної бази спеціалізованих резидентних закладів для дітей з функціональними обмеженнями. Також у роботі установ необхідно подолати низку фінансових, матеріальних труднощів для поліпшення якості навчального процесу.

У резидентних установах спостерігається недоукомплектованість штатів такими спеціалістами, як психолог, юрист, соціальний педагог, сімейний консультант, соціальний працівник, медичний персонал. Існує потреба у збільшенні кількості вихователів та вчителів та зменшенні чисельності класів.

Установи мають матеріальну базу для здійснення позаурочного виховного процесу в межах резидентних установ. Водночас долучення вихованців до культурного та релігійного життя як інституалізованих засобів соціалізації у закладах відбувається по-різному. Найчастіше робота планується за першим напрямком, другий не реалізується взагалі, за винятком стихійних впливів.

Характер організаційної культури резидентних установ, який є одним з чинників навчально-виховного процесу, має низку негативних наслідків. Він спричиняє до соціальних обмежень (нереалізованість потреби власності, приватності, гуртовість), соціальної депривації, перешкоджає формуванню «відкритого» типу особистості, ідентичності, індивідуальності, ідентифікаційних моделей, значимих відносин; сприяє появі деперсоналізації.

Причиною появи дезадаптації вихованців або асоціальної поведінки може стати невчасне вирішення або відсутність розв'язання існуючих психологічних проблем. Серед дітей з функціональними обмеженнями поширеними є такі емоційні стани, як озлобленість, агресивність. Вони спричинені такими факторами, як наявність функціонального обмеження, гуртовість, відсутність приватності, неможливість впливати на обставини життя, необґрунтовано часта зміна місця проживання, втрата значимих осіб, сепарація батьків, у випадку сирітства стрес під час отримання інформації про батьків, криза внаслідок переходу на навчання до резидентної установи і розриву із сім'єю. При цьому позитивним наслідком перебування в резидентній установі у багатьох випадках є можливість виробити адекватне ставлення до наявності функціонального обмеження.

Проблема сімейного виховання зводиться в резидентних закладах до інформативної роботи над питанням статевої відносин. В установах не розкриваються інші аспекти життя в сім'ї і не усвідомлюється потреба в реалізації даного напрямку. Такий стан речей стає причиною несформованого у вихованців уявлення про оптимальні зразки сімейного середовища, що утруднює його формування в дорослому віці; відсутності досвіду спілкування, несформованості рольової поведінки.

У резидентних установах для дітей з функціональними обмеженнями відбувається такий взаємозумовлений процес: з одного боку, заклади роблять спроби здійснювати виробництво та розподіл людських ресурсів для економіки, чим закріплюють та відтворюють важливі для суспільства відносини, а з іншого - стан економіки негативно позначається на здійсненні першого. Низка закладів не здійснює професійної підготовки взагалі, відсутній вибір спеціальностей, через що не виникає потреби у проведенні профорієнтації. Зумовлено це тим, що за останнє десятиріччя занепала навчальна база, необхідна для здійснення професійної підготовки, розірвані зв'язки із підприємствами, які приймали на роботу випускників з функціональними обмеженнями, послаблені зв'язки із професійно-технічними училищами, скоротився перелік навчальних закладів, які готові приймати на навчання дітей з функціональними обмеженнями, в навчальних закладах, зокрема вищих, не передбачено створення для дітей з функціональними обмеженнями додаткових умов, які б забезпечували їм рівні з іншими громадянами права на навчання. Така ситуація стає на перешкоді набуттю вихованцями матеріальної незалежності, розширенню меж позарезидентного середовища, налагодженню соціальних зв'язків, набуттю статусу.

Незважаючи на це, все більшою мірою актуалізуються дві якісні сторони процесу професійної підготовки дітей з функціональними обмеженнями: установи роблять кроки у напрямку відновлення бази для професійного навчання, а також оновлюється і доповнюється перелік спеціальностей, які мають змогу здобути вихованці під час навчання в резидентному закладі. Тому існують підстави вважати, що питання буде вирішене.

У резидентних установах є чинники, які перешкоджають трансляції соціального досвіду. Серед них - сепарація батьків, незначна частота спілкування із сім'ями, послаблення зв'язку «батьки-діти», практично повна відсутність умов для формування зв'язку «старший-молодший» або специфічність цього процесу (у ролі значимої особи виступає представник персоналу закладу, спілкування має груповий характер). Особливо несприятливою ситуація є для дітей-сиріт, які зовсім не мають можливостей для формування зв'язків «батьки-діти», меншою мірою - «старший-молодший», спостерігати за рольовою поведінкою в сім'ї, будувати уявлення про ієрархічні стосунки.

Окрім проблем трансляції соціального досвіду в межах резидентних установ, респонденти вказували на наявність цього ж аспекту в родинах вихованців, унаслідок сімейної дезорганізації, яка зумовлюється функціональними обмеженнями дітей та браком у батьків навичок подолання даної події-стресора, що виявляється у порушенні сімейної єдності. Відсутність психологічної, інформативної, соціальної підтримки родин із дітьми призводить до послаблення зв'язків «батьки-діти». У сім'ях вихованців резидентних установ для процесу соціалізації, як процесу модифікації поведінки дітей в напрямку відповідності вимогам соціального життя, переважно немає потрібних передумов. Такий стан свідчить про порушення структури соціальних ролей.

Респонденти називали чотири головні причини, через які батьки залишають дітей в установах: далека відстань до дому, яку вихованці не можуть самостійно подолати, а батьки за браком часу не встигають супроводжувати дитя; наявність у резидентних закладах постійного догляду; відсутність у сімей належного житла; небажання з боку батьків приділяти увагу дитині. Респонденти вказали також на те, що реформа системи фінансування резидентних установ спричинила до віддалення місця навчання частини дітей від їхніх сімей, чого не було до цього. Разом з тим респонденти були схильні вважати, що для вихованців, у родинах яких присутня емоційна депривація, може бути корисним тимчасове вилучення в резидентне середовище.

Серед позитивних чинників соціалізації в закладах - можливість набуття референтної групи, яка надає підтримку. Водночас в окремих випадках процес налагодження зв'язків усередині малої групи, яку формують вихованці резидентних установ, потребує корекції. Необхідно відзначити, що в межах резидентних установ складаються стосунки, в яких важливу роль відіграє ієрархічність та підкорення. Від характеру міжперсональних відносин лідера та вихователя або вчителя залежить перебіг навчально-виховного процесу в групі.

Дослідження показало, що можливості вихованців різних резидентних закладів у питанні встановлення соціальних зв'язків за межами установ не однакові. Переважно у закладах, за незначним винятком, відсутня свобода пересування за межами установи, а також позарезидентне оточення для дітей з функціональними обмеженнями часто є конфліктним - існують проб-

леми у спілкуванні з дітьми без функціональних обмежень.

У зв'язку з цим була порушена також проблема отримання вихованцями навичок орієнтування в місті та соціальній інфраструктурі. Вихованців можна навчити орієнтуванню, але така робота має низку утруднень, притаманних саме централізованій роботі в межах резидентної установи, в якій відсутня і неможлива гнучкість.

Курс соціально-побутової адаптації в резидентних установах не досягає бажаної мети, оскільки програма не передбачає освоєння дітьми низки необхідних навичок, а також немає умов для виконання запланованого програмою курсу. Організаційна ж культура установ має патерналістський характер, що спричиняється до відчуження від життєвих проблем, призводить до розвитку почуття утримання. Найкраще за цих умов подаються навички самообслуговування, а побутові, орієнтування в соціальній інфраструктурі, автономність руху потребують доопрацювання.

Правова соціалізація вихованців резидентних закладів обмежується засвоєнням вихідних положень та формуванням установок на правомірну поведінку. Резидентне середовище обмежено транслює необхідні знання та досвід. Діти не орієнтуються у соціальній системі установ, до яких можна звернутися по консультативну, соціальну, юридично-правову допомогу.

Основну форму реалізації правової соціалізації в резидентних установах становить викладання такої дисципліни, як право. Рівень же обізнаності вихованців резидентних установ для дітей з функціональними обмеженнями із власними правами є невисоким. Вони не можуть дати розгорнутої картини власних прав. Вихованці знають про існування гарантій соціального захисту, декларованих українським законодавством, однак некомпетентні в документах, що декларують ці права. За оцінкою респондентів, дітям буде важко самостійно скористатися отриманими знаннями, оскільки вони неповні та фрагментарні.

Вихованці не мають можливості брати участь у діяльності органів учнівського самоуправління, громадських організацій та об'єднань дітей. У результаті вони стикаються з труднощами, пов'язаними із реалізацією положень соціального захисту осіб з функціональними обмеженнями. Позитивним наслідком від отримання вихованцями правової підготовки могло б стати підвищення їхньої самооцінки, формування почуття самоцінності. Навіть часткова обізнаність із пра-

вовими нормами могла б сприяти формуванню важливих особистісних якостей.

Отже, діти з функціональними обмеженнями, вихованці резидентних установ, з раннього віку перебувають у патерналістській системі соціального захисту. При цьому існуючий рівень пенсій та допомог не задовольняє навіть базових потреб, а ізоляція в резидентних установах залишається головною формою соціального захисту. Незважаючи на наявні в закладах сприятливі для процесу соціалізації фактори, деякі аспекти соціалізації важко забезпечити через особливості організаційної культури резидентних установ, що накладає негативний відбиток. Для здійснення адаптації та інтеграції недостатньо інформації, сенсорної та емоційної стимуляції, не розроблені або існують фрагментарно критерії соціалізації та ефективності її реалізації, тому діяльність резидентних установ зміщується більшою мірою до функції навчання та догляду. А характер орга-

нізаційної культури спричиняє формування адаптаційної, а не інтеграційної форми соціалізації.

Результати дослідження можуть бути покладені в основу подальших дослідницьких проєктів. Серед них можемо виділити такі:

- дослідження рівня стимулювання у вихованців резидентних установ сили особистісного «Я»;
- вивчення вихованцями правових понять через з'ясування питань суб'єктивної освоеності цих понять, їх обсягу співвідношення значення і смислу правових понять;
- дослідження економічної свідомості та поведінки дітей з функціональними обмеженнями як соціальної групи, за чим можна судити про рівень їхньої зрілості, розуміння власних економічних інтересів та потреб, готовність брати участь у нових формах господарської діяльності тощо;
- вивчення недоліків механізму реалізації закону про зайнятість осіб з функціональними обмеженнями.

1. *Висоцька А. М.* Особливості підготовленості учнів допоміжної школи до виробничої адаптації // Інтеграція аномальної дитини в сучасній системі соціальних відносин // Матеріали Всеукр. наук.-практ. конф., 2–3 листопада 1994р.- К.: Ін-т дефектології, 1994,— С. 46-49.
1. *Валкова Й. П.* Проблема взаимодействия школы и производства в социально-трудовой реабилитации слепых и слабовидящих школьников // Реабилитационная работа со слепыми и слабовидящими: Межвуз. сб. науч. тр.- Л.: ЛГПИ, 1988.- С. 8-18.
3. *Таршис В. Б.* Трудовая реабилитация детей-инвалидов // Социально-медицинские проблемы профилактики инвалидности и реабилитации инвалидов: Укр. респ. науч.-практ. конф., 28–29 ноября 1989 г.— Днепропетровск, 1989.- С. 29-34.
4. *Цуйк Т.* Об организации трудового воспитания глухих учащихся // Вопросы усовершенствования учебно-воспитательной работы в специальной школе.— Тарту: ТГУ, 1983.- С. 15-24.
5. *Ярмаченко Н. Д.* Проблема компенсации глухоты.— К.: Рад. школа, 1976.- 167 с.
6. *Бондар В. І.* Спеціальне навчання дітей з вадами розумового та сенсорного розвитку: стан, перспективи // Інтеграція аномальної дитини в сучасній системі соціальних відносин: Матеріали Всеукр. наук.-практ. конф., 2–3 листопада 1994р.— К.: Ін-т дефектології, 1994,- С. 13-18.
7. *Кравець Н. П.* Проблеми вербальної комунікації дітей з порушенням інтелекту в процесі їх соціальної інтеграції // Інтеграція аномальної дитини в сучасній системі соціальних відносин: Матеріали Всеукр. наук.-практ. конф., 2–3 листопада 1994 р.— К.: Ін-т дефектології, 1994.- С. 69-71.
8. *Серова Л. А.* Коррекция двигательных нарушений у детей-олигофренов // Психофизиологическое состояние и характер различных двигательных нарушений у аномальных детей.— Свердловск, 1974,- С. 28-52.

L. Yaskal

THE ENVIRONMENT OF SOCIALIZATION PROCESS OF DISABLED CHILDREN, WHO LIVE IN THE RESIDENTIONAL AGENCIES

The article is dedicated socialization problems of disabled children, who live in the residential agency. It contains the data of sociological research, which goal was to form the indicators of socialization process and reveal its conditions in the residential school.